

- ¹ Жолтовський П. М. Станковий живопис / Історія українського мистецтва: В 6 т. – Т.3: Мистецтво другої половини XVII–XVIII ст. – Київ: Жовтень, 1968. – 440 с. – 78 с.
- ² Словник українського сакрального мистецтва // за ред. Станкевич М. – Львів: ПТВФ «Афіша», 2006. – 286 с. – с.58.

SUMMARY

Olena Bakovych

Altars of the church of St. martyr Paraskeva in the village Pogorel'tsi on Zolochiv region

The article discusses the lateral altar of the temple of St. Martyr Paraskeva, analyzes the artistic and plastic features of the altars and especially their structural problems; discusses painting altarpieces in context of sacral trends of the second half of XVIII century. Western Podillya.

Keywords: altar, Gloria, painting, finishing, icon, cartouche, framing, pilasters, rocaille, tier.

Святлана БЯЛЯЕВА

Арнітаморфныя матывы ў дэкоры беларускага народнага жылля

Світлана Бяляева

Орнітоморфіні мотивы у дэкорі білорускага народнага жылля

У статті розглядаються орнітоморфні мотиви в декорі білоруського народнаго жылля, проводяться паралелі з арнітаморфными зображеннями в інших видах народнаго мистецтва і розглядається семантика такога роду образів.

Ключові слова: орнітоморфні зображення, двоголові птахи, геральдичний орел, домовик декор, семантика арнітаморфних образів.

Сярод зааморфных выяў у беларускім народным мастацтве найбольш распаўсюджаны арнітаморфныя, пры гэтым іх семантыка даволі складаная і шматгранная. Так, у народнай культуры птушкі падзяляліся на «чыстых» (да якіх адносіліся голуб, ластаўка, жаваранак, бусел, салавей) і «нячыстых» (крумкач, сарока, сава, верабей, зязюля)¹. Асобную групу складалі

вадаплаваючыя птушкі: качка, лебедзь і інш. Паўсюдна ў свеце існуе ўяўленне аб душы чалавека ў выглядзе птушкі². Так, у беларускіх, украінскіх і рускіх галашэннях прагледжваецца тэма выраю, у які памёрлы адлятае, як птушка³. Арнітаморфныя выявы дайшлі да нас з глыбіні вякоў. Да поздняга палеаліта (культура Мадлен, 15 – 8 тыс. да н.э.), адносяцца коп’екідалкі з зааморфнымі і арнітаморфнымі выявамі⁴, на тэрыторыі Беларусі выявы птушак сустракаюцца з часоў неаліту⁵.

Дакладна невядома, як даўно з’явіліся на будынках вільчыкі, але менавіта яны з’яўляюцца найбольш раннім архітэктурным аздабленнем драўлянага жылля. Так, вільчыкі ў выглядзе рогаў быка ці серпаў месяца адлюстроўваюцца на гліняных мадэлях храмаў трыпольскай культуры (5, с. 203). На беларускім Палессі бытвала традыцыя выразаць на вільчыках дзве змяі, павёрнутыя галовамі ў процілеглыя бакі, ці галовы буслоў. Часта сустракаліся падвоеныя рогі альбо галовы коней⁶. Яшчэ ў 1950-я гады даследчыкі фіксуюць падвоеныя вільчыкі з выявамі птушак⁷. Да нашага часу парныя вільчыкі амаль не захаваліся, із замянілі адзінарныя, а арнітаморфныя выявы пераважна аздабляюць франтон ці аконныя ліштвы. Зафіксаваны адзінкавыя выпадкі, калі выявы птушак размяшчаюцца на зашыўцы вуглоў хаты (в. Вайская Каменецага р-на Брэсцкай вобл.). Пры гэтым трэба адзначыць, што разьбяное аздабленне ліштваў (як і самі аконныя ліштвы) з’явілася ў сялянскай архітэктуры параўнальна нядаўна – у сярэдзіне-канцы XIX стагоддзя. Тым не менш, арнітаморфныя матывы здаўна ўжываліся ў каменнай архітэктуры, у фрэскавых роспісах і на тканінах. Як адзначаюць даследчыкі, «матыў парных птушак па баках дрэва, характэрны для старажытнасці, шырока распаўсюдзіўся як у раннесярэднявечным мастацтве, так і дайшоў да нашага часу ў народным мастацтве амаль ва ўсіх яго відах»⁸.

У беларускай народнай архітэктуры па большай частцы ўжываюцца парна-сіметрычныя кампазіцыі, прычым абрысы птушак, як правіла, лёгка пазнаюцца. Выконваюцца яны часцей за ўсё ў т.зв. «плататным» стылі, і ў дакладзе мы спынімся галоўным чынам на такога рода выявах. Птушкі пераважна павёрнуты адна да другой, варыянт, калі птушкі павёрнуты ў розныя бакі, сустракаецца рэдка. Арнітаморфныя кампазіцыі могуць аздабляюць фрыз аконнай ліштвы ці памяшчацца над яе карнізам. Трэба адзначыць, што распаўсюджанасць арнітаморфных выяў не аднолькавая на тэрыторыі Беларусі. Яны могуць сустракацца эпизадычна, але існуюць і своеасаблівыя арэалы распаўсюджання арнітаморфных матываў, дзе аздобы хат выкананы па нейкаму шаблону.

Напрыклад, у вв. Замосце і Рудня Слуцкага раёна Мінскай вобл. зафіксаваны кароны ліштваў у выглядзе дзвюх ластавак абাপал падвоенага парастка. У в. Еленка Маладзечанскага раёна Мінскай вобл. на каронах ліштваў размяшчаецца шматфігурная кампазіцыя, у якую ўключаюцца стылізаваныя птушкі. У г. Лельчыцы Гомельскай вобл. і навакольных вёсках сустракаецца карона ліштваў з двума лебедзямі, якія, выгнуўшы шыі, цягнуцца да невялікага кубка паміж імі. Зафіксаваны варыянты, дзе замест кубка знаходзіцца вазон з кветкамі (г. Лельчыцы, вул. Чырвонаармейская, д. 51). Больш выразна і дэтальна выразаны птушкі на ліштвах аднаго з дамоў у в. Слабада Лельчыцкага раёна Гомельскай вобл. – лебедзі быццам плывуць па баках сонечнага паўдыска. У в. Вялікая Быхаўшчына Клецкага раёна Мінскай вобл. у цэнтры кароны ліштваў размяшчаюцца галубы. Значна радзей сустракаецца спалучэнне арнітаморфных матываў на франтоне і ліштвах хаты (в. Кавалікі Каменецкага р-на Брэсцкай вобл.).

Даследчык беларускай культуры М.С Кацар, на падставе аналізу ўзораў на народных тканінах, сцвярджае, што калі птушкі павёрнуты галоўкамі адна да адной – каханне ў самым росквіце, калі голуб ідзе за галубкай – каханне толькі пачынаецца, калі ж птушкі павёрнуты ў розныя бакі – каханне скончылася, ці каханне без узаемнасці⁹. Але трэба ўлічваць, што у гэтым выпадку мы маем справу з новым семантычным пластом народнай культуры, бо да нядаўніх часоў у беларускім народным мастацтве пераважала геаметрычная сімволіка, і толькі ў пачатку ХХ ст. на месцы рамбічнага арнаменту размяшчаюцца выявы кветак альбо жывёл, а сімваламі неба выступаюць адлюстраванні птушак¹⁰. Цікава, што арнітаморфныя матывы набылі шырокае распаўсюджанне і ў выцінанках, якія з’яўляюцца ў інтэр’еры славянскага жылля з сярэдзіны 19 ст., а на тэрыторыі Беларусі гэтыя вырабы становяцца папулярнымі з канца 19 ст.¹¹, гэта значыць, прыкладна ў той жа час, калі з’яўляюцца разьбяныя аздабленні на хатах.

Як жа суаднесці тое, што з аднаго боку, арнітаморфныя выявы з’яўляюцца ў дэкоры народнага жылля нядаўна, а з другога боку – маюць старажытнае паходжанне? Па-першае, арнітаморфныя вобразы здаўна бытуюць у фальклору, іх семантыка добра распрацавана, па-другое, драўлянаму посуду (каўшам, сальніцам) часта прыдавалася форма птушкі, у ткацтве ж, па меркаванні даследчыкаў, «за геаметрычнымі мотывамі ... скрываюцца те же антропо- и зооморфные, в том числе и орнитоморфные образы, о чем свидетельствует терминология самих узоров»¹². Да таго ж нельга не ўлічваць той факт, што ў распаўсюджанні новых матываў

у народным мастацтве немалаважную ролю адыгралі кнігі па рукадзеллі і альбомы па вышыванню, а таксама рэкламныя выданні розных фірм (Бракар і К°, Рале і К° і інш.), якія праніклі ў сялянскае асяроддзе ў канцы 19 ст.¹³. Але пытанне не такое простае, бо В.А. Лабачэўская адзначае, што ў сваю чаргу расійскія друкаваныя выданні паўтаралі малюнкi італьянскіх, галандскіх, нямецкіх узорнікаў, якія з'явіліся ў Еўропе з 16 стагоддзя¹⁴. В. Пуцко, разглядаючы матывы калужскай сялянскай вышыўкі, у асабістасці, фартух з арнітаморфнымі матывамі, знаходзіць агульныя рысы народнай вышыўкі з матывамі нямецкіх тканін 13 ст., але ж і гэты малюнак з'яўляецца больш раннім, так як змешчаны на франтыспісе аттонаўскага рукапісу з Эхтэрнаха, выкананага каля 1030 г.¹⁵.

У сярэднявечным мастацтве семантыка арнітаморфных выяў у агульных рысах асэнсоўвалася як ахоўная і дабражаданая, пры гэтым у хрысціянскай традыцыі яна звязвалася з тэмай выраю і выратавання душы, а у свецкім аспекце – з уяўленнямі аб сямейным дабрабыце. Часцей за ўсё птушкі ўключаліся ў антытэтычную кампазіцыю, якая з'яўлялася «ілюстрацыйнай фіксацыяй ідэі вечнасці і космогонічнага пастаянства рэчэй, свайго рода космолагічнай формулай»¹⁶.

Асобна трэба звярнуцца да выяў двухгаловай птушкі ў дамавым дэкоры. Трэба адзначыць, што стылізаваныя выявы, якія можна трактаваць як арнітаморфныя (у тым ліку і двухгаловыя), сустракаюцца на ўсёй тэрыторыі Беларусі, аднак, як раней гаварылася, мы звернемся толькі да тых, якія лёгка ідэнтыфікуюцца – выяў двухгаловага арла. На тэрыторыі Беларусі фіксуюцца адзінкавыя выпадкі хат з дэкорам такога кшталту. Выявы геральдычнага арла, як правіла, памяшчаюцца на верхняй частцы аконнай ліштвы без якога-небудзь абрамлення. У г. Бабруйска зафіксаваны выпадак размяшчэння двухгаловай птушкі як на надаконнай, так і на падаконнай частцы дошкі, пры гэтым абедзве выявы аднолькавыя: арал быццам заключаны ў цэнтр круга.

Выявы двухгаловых птушак бытавалі ўжо ў неаліце, вядомы таксама старажытнарускія шумячыя падвескі у выглядзе двухгаловых качак і коней, якія служылі аховай «на ўсе стораны свету»¹⁷. Даследчыкі неадназначна вызначаюць тэрмін узнікнення выяў двухгаловай птушкі ў беларускай народнай культуры. Так, С.Е. Расадзін у сваім даследванні¹⁸ звяртаецца да выяў двухгаловых птушак, разглядае паходжанне двухгаловага арла і гісторыю гэтага сімвала. Па думцы даследчыка, геральдычны арал на беларускіх землях з'яўляецца ў пачатку 16 стагоддзя. У беларускае народнае мастацтва геральдычны арал уваходзіць дастаткова поздна. На жаль, дадзеных пра час з'яўлення двухгаловага арла ў народным

дойлідстве няма, але на беларускіх рушніках такія матывы з'яўляюцца ў сярэдзіне-канцы XIX ст. і носяць лакальны характар. Так, адметныя ручнікі, выкананыя ў тэхніцы закладнога ткацтва, бытавалі ў мястэчку Семежава, адкуль разышліся па вёсках Жыліхава, Макраны, Гулевічы, Лешня Капыльскага раёна¹⁹, а таксама былі распаўсюджаны ў досыць шырокім арэале Гомельскага і Магілёўскага Падняпроўя²⁰. Матывы арнаменту гэтых ручнікоў былі запазычаны з кралевецкіх ручнікоў, што з канца XVIII – пачатку XIX ст. вырабляліся ў Кралейцы на Чарнігаўшчыне (Украіна). Увогуле выявы арла ў украінскім вышытым арнаменце пачалі з'яўляцца ў XVII ст., хаця ў апошні час выказваецца думка, што выявы арлоў на тканінах – з'ява больш старажытная²¹.

Не зусім ясна паходжанне двухгаловага арла і ў рускім народным мастацтве. Г.С. Маслава лічыць, што такога роду выявы на тканінах з'яўляюцца прыкладна з 18 стагоддзя, працягваючы традыцыі 17 ст.²², а распаўсюджанню гэтага матыва ў вышыўцы садзейнічала з'яўленне мануфактурных вырабаў 18 – пачатку 19 ст. У артыкуле Г. П. Дурасава падрабязна разглядаюцца асаблівасці ўзораў рускай народнай вышыўкі з выявамі двухгаловага арла і робіцца выснова, што двухгаловая птушка абазначае агонь нябесны, а ва ўзорах вышывак «отразилось древнее народное представление о связи плодородия земли и всего живущего на ней с небесным огнем»²³. Іншую думку выказвае С. Жарнікава: даследчыца лічыць, што двухгаловая птушка займае месца больш старажытных сімвалаў, сэнсавае значанне якіх у гэты перыяд размываецца і страчвае сваю семантыку, таму замяняецца больш зразумелай фігурай гербавага арла, абрысы якога добра ўпісваюцца ў старажытныя кампазіцыі²⁴. Такая кропка гледжання падтрымоўваецца і іншымі даследчыкамі, паколькі трансфармацыя выяў геральдычнага арла адбывалася ў дыяпазоне ад рэалістычных выяў да яе расліннай стылізацыі і ў зваротным парадку, калі канфігурацыі традыцыйнага тэаталагічнага ці расліннага матыву прыстасоўваліся да выявы двухгаловай птушкі²⁵. Можна меркаваць, што не выпадкова двугаловы арал размяшчаецца на ліштвах дамоў. Т. А. Берштам адмячае, што арал, ястраб і каршун з'яўляліся ў народнай культуры ўсходніх славян сімвалічнымі варыянтамі сокала, які «обладает сложной полисемантической символикой: в нём присутствуют признаки какого-то древнего мифологического пласта, указывающие на связь с высшими и низшими божествами языческой системы...»²⁶. Палісемантычнымі з'яўляюцца і вобразы іншых птушак, ў фальклоры і арнаменце яны сімвалізавалі цяпло, свет, ураджай, багацце²⁷, а сокалу ці арлу надавалася шлюбная сімволіка²⁸.

Такім чынам, арнітаморфныя выявы сумяшчаюць у сябе, з аднаго боку, старажытныя семантычныя пласты, з другога – з цягам часу ім надаюцца новыя рысы, што найбольш яскрава бачна на прыкладах народнага ткацтва і вышыўкі. Разам з тым, вобразы птушак у дамавым дэкоры захоўваюць апатрапейныя рысы, а таксама сімвалізуюць дабрабыт і сямейнае шчасце.

- ¹ Валодзіна, Т. Птушкі / Т. Валодзіна, Я. Сахута // Міфалогія беларусаў: энцыкл. слоўнік / склад. І. Клімковіч, В. Атушка; рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск: Беларусь, 2011. – С. 377.
- ² Топоров, В.Н. Мирное древо: Универсальные знаковые комплексы. Т. 2. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2010. – С. 343.
- ³ Сысоў, У.М. Беларуская пахавальная абраднасць: Структура абраду, галашэнні, функцыі слова і дзеяння / У.М. Сысоў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1995. – С. 109, 113; 22, 326-328.
- ⁴ Монгайт, А.Л. Археология Западной Европы: Каменный век / А.Л. Монгайт. – М.: Наука, 1973. – Мал. на с. 154.
- ⁵ Валодзіна, Т. Птушкі / Т. Валодзіна, Я. Сахута // Міфалогія беларусаў: энцыкл. слоўнік / склад. І. Клімковіч, В. Атушка; рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск: Беларусь, 2011. – С. 377 – С. 378.
- ⁶ Сахута, Я.М. Народная разьба па дрэву / Я.М. Сахута. – Мінск: Вышэйшая школа, 1978. – С. 8.
- ⁷ Беларуская народная архітэктурная разьба: Альбом / Склад, і аўтар уступ, арт. канд. гіст. навук Л.А. Малчанова. — Мн.: Дзяржаўнае выдавецтва БССР, 1958. – Мал. 72-75.
- ⁸ Барвенава, Г.А. Тэкстыль сярэднявечча на землях Беларусі / Г.А. Барвенава. – Мінск: Бел. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў, 2008. – С. 44.
- ⁹ Кацар, М.С. Беларускі арнамент. Ткацтва. Вышыўка / М.С. Кацар. – Мінск: БелЭн, 1996. – С. 9.
- ¹⁰ Каранеўская, І.М. Сімвалы Вечнасці і Сусвету ў беларускіх народных ручніках / І.М. Каранеўская // Ручнік у прасторы і часе: матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф., Мінск, 19 – 20 лістапада 1998 г. / Агул. рэд. В.А. Лабачэўскай. – С. 96.
- ¹¹ Сахута, Я.М. Беларуская выцінанка / Я.М. Сахута. – Мінск: Беларусь, 2008. – С. 11-12.
- ¹² Бернштам, Т.А. Орнитоморфная символика у восточных славян / Т.А. Бернштам // Советская этнография. – 1982. – № 1. С. 26.
- ¹³ Пявязь часоў – беларускі ручнік / В. А. Лабачэўская. – Мінск : Беларусь, 2002. – С. 200-201.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Пуцко, В.Г. Средневековые мотивы в калужской крестьянской вышивке / В.Г. Пуцко // Ручнік у прасторы і часе: матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф., Мінск, 19 – 20 лістапада 1998 г. / Агул. рэд. В.А. Лабачэўскай. – С. 120-121.
- ¹⁶ Лавыш, К.А. Художественные традиции восточной и византийской культуры в искусстве средневековых городов Беларуси (X – XIV вв.) / К.А. Лавыш. – Минск: Белорусская наука, 2008. – С. 90-91.

- ¹⁷ Варенов, А. Утка, конь, олень – шелестящие обереги / А. Варенов // Наука и жизнь [Электронный ресурс]. – 1999. – № 11. Режим доступа: <http://www.nkj.ru/archive/articles/9924/>. – Дата доступа: 03.01.2013.
- ¹⁸ Рассадин, С.Е. Гнездо двуглавого орла / С.Е. Рассадин. – Минск: Беларусь, 2008. – 95 с.
- ¹⁹ Повазь часоў – беларускі ручнік / В. А. Лабачэўская. – Мінск : Беларусь, 2002. – С. 158.
- ²⁰ Повазь часоў – беларускі ручнік / В. А. Лабачэўская. – Мінск : Беларусь, 2002. – С. 70.
- ²¹ Китова, С. Полотняний літопис України: Семантика орнаменту українського рушника / С. Китова. – 2-ге вид. – Черкаси: Брама, 2003. – С. 116-117.
- ²² Маслова, Г.С. Орнамент русской народной вышивки как историко-этнографический источник / Г.С. Маслова. – М.: Наука, 1978. – С. 68.
- ²³ Дурасов, Г.П. Попытка интерпретации значения некоторых образов русской народной вышивки архаического типа / Г.П. Дурасов // Советская этнография. – 1980. – № 6. – С. 98.
- ²⁴ Жарникова, С.В. О попытке интерпретации значения некоторых образов русской народной вышивки русской народной вышивки архаического типа (по поводу статьи Г.П. Дурасова) / С.В. Жарникова // Советская этнография. – 1983. – № 1. с. 87 – 98.
- ²⁵ Булгакова, Л.П. Украинский рушник в контексте культурного наследия славян / Л.П. Булгакова // Ручнік у прасторы і часе: матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф., Мінск, 19 – 20 лістапада 1998 г. / Агул. рэд. В.А. Лабачэўскай. – С. 30.
- ²⁶ Бернштам, Т.А. Орнитоморфная символика у восточных славян / Т.А. Бернштам // Советская этнография. – 1982. – № 1. С. 30.
- ²⁷ Маслова, Г.С. Орнамент русской народной вышивки как историко-этнографический источник / Г.С. Маслова. – М.: Наука, 1978. – С. 163.
- ²⁸ Бернштам, Т.А. Орнитоморфная символика у восточных славян / Т.А. Бернштам // Советская этнография. – 1982. – № 1. С. 31.

SUMMARU

Sviatlana Bialiaeva

Ornitomorfny motives in a decor of the Belorussian national habitation

In article are considered ornitomorfny motives in a decor of the Belorussian national habitation, parallels with ornitomorfny images in other kinds of folk art are drawn and semantics of such images is considered.

Keywords: ornitomorfni images, two-headed bird, heraldic eagle, house decor, semantics arnitomorfnyh images.